

БІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

Досліджується сутність дефініції «бідність» у сучасній науці; визначаються особливості, прояви і масштаби бідності в Україні; пропонується створення дієвих механізмів державної політики щодо скорочення бідності та підвищення рівня життя населення.

Ключові слова: бідність, багатство, прожитковий мінімум, мінімальна зарплата, добробут, рівень життя, якість життя,

Постановка проблеми. Проблеми багатства і бідності турбували суспільство впродовж століть, починаючи від філософів стародавніх цивілізацій: Греції, Риму, Єгипту, Індії, Китаю. Суспільство завжди визначало не тільки свою позицію щодо багатства народів і проявів бідності, а й конкретні дії щодо підтримки бідних верств населення. Навіть за умови значних успіхів у соціально-економічному розвитку й економічному зростанні ця проблема все рівно існує. У сучасному світі, як і раніше, існують багаті і бідні країни та регіони.

Після світової фінансової кризи на межі виживання опинилося багато людей, тож ця проблема набула особливої актуальності.

Трансформаційні процеси, перехід України від командно-адміністративної системи до ринкової економіки зумовили падіння виробництва, яке було неефективним і неконкурентоспроможним на зовнішньому ринку. Відсутність теоретичного та практичного досвіду переходу до ринкової економіки призвела до численних помилок та недоліків, які вплинули на рівень і якість життя українського народу.

Мета цієї статті – дослідити сутність поняття «бідність» у сучасній науці; визначити особливості явища й масштаби та вплив на національну безпеку. Для цього слід створити дієві механізми державної політики щодо скорочення бідності та підвищення рівня життя населення.

Стан дослідження. Незважаючи на значні успіхи в соціально-економічному розвитку, проблема бідності продовжує залишатися невирішеною. Ці питання актуалізуються у працях М. Гаррінгтона, В. Оджбона, С. Рішена, П. Тоусенда, О. Каннаса, які побудовані на концептуальних підходах до визначення даної дефініції, проте в них не знайшли відображення характеристики всіх аспектів бідності.

Зниження рівня та якості життя, диференціація доходів населення в Україні знайшли своє відображення у працях О.І. Амоші, В.П. Анто-

нюк, Н.П. Борецької, Н.С. Власенко, Г.Л. Вербицької, А.Г. Гвелесіані, В.М. Гейця, О.А. Грیشної, Е.М. Лібанової, О.Ф. Новікової, І.В. Качалової, В.О. Мандибури, І.М. Миценка, М.М. Руженського, В.М. Новікова, Н.М. Холода, Л.С. Шевченко та багатьох інших. У роботах зазначених учених досліджуються теоретичні та методичні підходи до визначення рівня і якості життя, багатства і бідності, а також і особливості прояву цих явищ та їх наслідків в Україні.

Виклад основних положень. У форматі концепції людського розвитку бідність розглядається як багатоаспектне явище, сутність якого характеризують не тільки низькі доходи населення, а й ціла низка інших факторів. У законодавстві України тривалий час вживався термін «малозабезпеченість», а поняття «бідність» почало вживатися лише наприкінці 2002 року.

Якщо розвиток індивіда полягає в одержанні можливостей вести здорове, гідне, творче і якісне життя, то бідність – це відсутність таких можливостей та свободи вибору.

Економічна теорія визначає бідність як таку характеристику економічного стану індивіда чи соціальної групи, за якої стає неможливим самозабезпечення (відповідно до прийнятих суспільством норм) необхідними для життєдіяльності матеріальними засобами.

Сучасна наука визначає бідність як неможливість через брак коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу [2]. Найсуперечливішим у такій теорії є її поділ на абсолютну та відносну бідність.

Абсолютна бідність визначається порівнянням загального доходу особи чи сім'ї із загальною вартістю споживчого кошика, який відображає базові потреби у суспільстві. Особи, чиї доходи менші від базових потреб, живуть в абсолютній бідності. Однак у розвинених країнах, де практично ніхто не відчуває проблем із харчуванням, критерій «абсолютна бідність» не працює.

Тоді з'являється поняття «відносна бідність». Імовірно, «відносні бідняки» – це люди, котрі одержують на місяць удвічі менше від прийнятого в суспільстві середнього рівня доходів [7].

Сучасна соціально-економічна теорія розглядає бідність як багато-аспектне явище, розрізняючи не лише абсолютну і відносну, але й об'єктивну та суб'єктивну, короткотривалу (тимчасову) і довготривалу (застійну), що зображено на (рис. 1).

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та можливістю досягнення матеріальних і духовних благ. Суб'єктивна бідність визначається за самооцінкою індивіда: людина тоді є бідною, коли вона сама себе ідентифікує з бідністю.

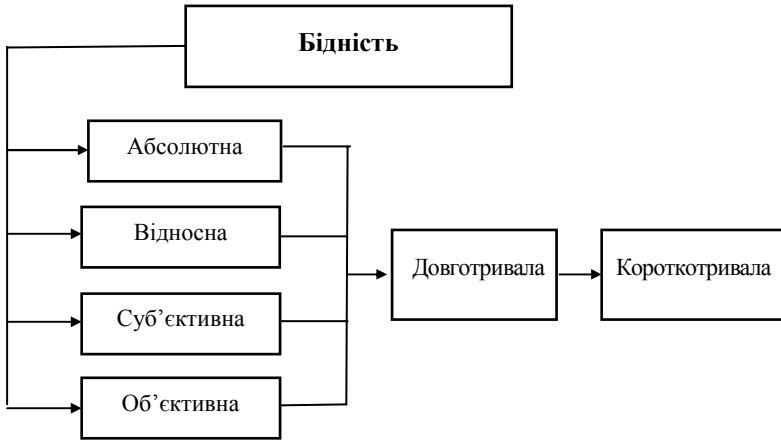

Рис. 1. Види бідності

Авторська розробка

За тривалістю бідність може бути тимчасовою (короткочасною) або застійною (довготривалою). Тимчасова бідність є наслідком одноmomentного зниження рівня життя, причиною якого могли стати політичні зміни, природні катаклізми тощо. Причинами періодичних знижень рівня життя та збідніння можуть бути сезонні коливання цін на харчові продукти та послуги. Застійна бідність означає неможливість для родини чи окремої особи самостійно вирішити свої проблеми і подолати матеріальні негаразди, що призводить до більш тяжких наслідків.

Рівень бідності може бути визначений за стандартами цивілізації (хронологічними) або для конкретної країни. До першого типу відносять населення «бідних» країн і майже не відносять населення «багатих» країн. А бідність за стандартами кожної конкретної країни існує в усіх державах і суттєво не залежить від загального рівня добробуту населення. До прикладу, ті, кого вважають бідними у промислово розвинутих країнах, хто одержує там державну підтримку, вважатимуться заможними у країнах, що розвиваються.

До основних показників масштабів бідності відносять межу, рівень і глибину бідності.

Межа бідності – це рівень доходів у середньому на члена родини, нижче від якого задовольнити основні потреби неможливо, або це частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. Ця межа визначає сім'ї, які належать до категорії бідних. За західними

стандартами, якщо витрати на харчування становлять 60% сукупних витрат або більше, така сім'я вважається бідною. За інформацією українського відділення ООН, за межею прожиткового мінімуму (тотальної бідності) в Україні проживає 15,2% населення. При цьому в 2010–2011 рр. рівень абсолютної бідності скоротився на 3,3% [6].

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені Птухи Національної академії наук України, якими користується ООН, зниження відносної бідності відбувається за рахунок поліпшення ситуації серед сімей з дітьми – цей показник зменшився до 31,7% і серед працюючих – до 19,8%. В основному поліпшення відчули багатодітні домогосподарства, де рівень бідності знизився за 9 місяців 2011 року порівняно з відповідним періодом попереднього року на 3,1%. Водночас наголошується, що тенденції подолання монетарної бідності спостерігаються на тлі зростання рівня бідності за критеріями споживання.

Найбільш точним показником рівня життя домогосподарств вважають їх сукупні витрати. За міжнародним критерієм показником бідності для країн Східної Європи, зокрема для України, вважаються сукупні добові витрати, менші за \$4,3 (за паритетом купівельної спроможності).

Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства за IV квартал 2011 р. становили 3162,55 грн (3427 грн – за результатами 9 місяців 2011 року). Тобто рівень життя на кінець 2011 року дещо погіршився [3].

За діючим курсом долара на 1 січня 2012 – 7,99 грн/1 дол. США – фактичні середньодобові витрати домогосподарства в Україні склали \$12,77, середньодобові витрати на одного члена домогосподарства становили \$4,93 на місяць (\$5,53 – у III кварталі), у міських домогосподарствах – \$5,47 (\$5,94), у сільських – \$3,85 (\$4,73). З цього можна зробити висновок про погіршення рівня життя пересічних українців, особливо у сільській місцевості.

Для розрахунку мінімального споживчого бюджету (прожиткового мінімуму) беруть до уваги вартість споживчого кошика у діючих цінах для порівняння розрахункових і реальних рівнів споживання.

Поняття споживчого кошика існує у багатьох країнах світу. Проте ці «кошики» мають певні національні особливості: споживчий кошик американця містить 300 продуктів і послуг, француза – 250, англійця – 350, німця – 475. Український споживчий кошик нещодавно був розширений до 297 найменувань продуктів.

Крім того, експерти вважають, що найраціональнішою є така структура споживання, коли на харчі витрачається до третини доходів, а з двох третин непродовольчі товари (одяг, меблі) становлять 47%, решта – на послуги. В українському ж споживчому кошику лівова час-

тка доходів (понад 65 %) витрачається на харчі, а деякі непродовольчі товари та послуги не згадуються взагалі. Наприклад, вважається, що пенсіонерам не потрібні ані плавки, ані купальники; школярі можуть обійтися двома підручниками на рік, а студенти взагалі повинні вчитися без підручників. Про платну медицину та платну вищу освіту взагалі не йдеться, бо згідно із Конституцією вони в Україні мають надаватися безкоштовно.

Базовим державним стандартом у сфері доходів населення є прожитковий мінімум [9]. На його основі розраховують такі соціальні гарантії, як мінімальна заробітна плата; мінімальна пенсія за віком разом з грошовою допомогою; мінімальний розмір допомоги по безробіттю; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею 3 років; допомога на поховання тощо. Фактичний розмір прожиткового мінімуму застосовується для спостереження за динамікою рівня життя в Україні, що відображено у табл. 1.

Таблиця 1

**Фактичний прожитковий мінімум на 2013 рік (грн)
в розрахунку на місяць**

№ з/п	Назва показника	з 01.01.13 до 01.11.13	з 01.11.13 до 01.12.13
1	В розрахунку на особу	1108	1176
2	На дітей віком до 6 років	972	1032
3	На дітей віком від 6 до 18 років	1210	1286
4	Для працездатних осіб	1147	1218
5	Для осіб, які втратили працездатність	894	949

Джерело: [4].

За міжнародними критеріями ООН для країн Східної Європи та СНД абсолютно бідною вважається людина, що витрачає менше 5 доларів США на день або ж віддає на харчування понад 60 відсотків свого доходу. За даними експертів, найбільш бідними в Україні є не пенсіонери, а сім'ї з дітьми. Мінімальна заробітна плата в Україні з 1 квітня 2012 року встановлена у розмірі 1094 грн, що становила 37,2% середньої заробітної плати за квітень (2942 грн), та у доларовому еквіваленті дозволяє витрачати у середньому в квітні на одну особу майже \$4,5 на добу, що дещо більше від міжнародного критерію бідності (\$2 США або \$4,3 США за паритетом купівельної спроможності на добу). За оцінками Національного форуму профспілок України прожитковий

мінімум для працездатної особи, а відповідно і мінімальна заробітна плата, має становити 2358 гривень. Профспілки також наполягають, що розмір мінімальної зарплати повинен становити не менше 45% середньої. МОП і члени Європарламенту вважають, що вона повинна бути не менше 60% середньомісячної заробітної плати.

Мінімальна зарплата встановлена в 20 з 27 країн ЄС, за виключенням Данії, Швеції, Фінляндії, Німеччини, Італії, Австрії та Кіпру. Але в цих країнах (у них не діють національні ставки мінімальної заробітної плати) вони встановлені за допомогою галузевих колективних угод, які спільно покривають значну частку працюючого населення. Величину мінімальної заробітної плати, за інформацією Федерації роботодавців Європи, подано у табл. 2.

Таблиця 2

Мінімальна заробітна плата в країнах Європи на 01.01.12 р.

№ з/п	Країна	Мінімальна заробітна плата в євро
1	Люксембург	1801
2	Ірландія	1499
3	Бельгія	1499
4	Нідерланди	1447
5	Франція	1398
6	Австрія	1000
7	Греція	751
8	Іспанія	642
9	Португалія	485
10	Естонія	290
11	Румунія	160
12	Болгарія	150
13	РФ	113
14	Україна	95
15	Білорусь	90
16	Молдова	72

Джерело: Центр Перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України

Наведені дані свідчать про те, що Україна за розміром мінімальної зарплати значно програє державам Європи. Величина мінімальної заробітної плати (прожитковий мінімум для працездатної особи) не може забезпечити простого відтворення робочої сили, якісного життя населення та не відповідає європейським стандартам.

Аналізуючи вищевикладене, слід зазначити, що бідність характерна навіть дуже багатому суспільству, вона стосується різноманітних сфер життя населення, а її появу провокує безліч причин.

Економічна теорія встановлює різноманітні причини бідності – від неефективності соціального захисту до загальної несправедливості економічної та соціальної систем.

Основними причинами бідності в сучасній економіці можна вважати: скорочення робочих місць, зростання безробіття, низький рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованість із виплат заробітної плати, зниження соціальних гарантій, зростання інфляції в порівнянні з реальними доходами населення, рейдерські захоплення і розпад більшості підприємств, поширення корупції та тіньового сектора економіки, перенасичення ринку праці однорідними професіями, відповідно неможливість реалізувати власну роботу тощо.

ООН визначила чотири основні прояви бідності, які зображено на рис. 2.

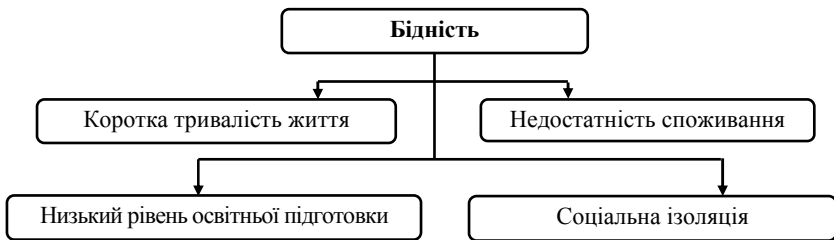

Рис. 2. Основні прояви бідності

Джерело: [13].

Отже, за проявами бідності це поняття є відносним і потребує системного підходу й додаткового аналізу.

Погодимося із думкою тих науковців які вважають, що уникнути бідності взагалі неможливо, як неможливо її подолати, тим більше у

країнах із перехідною економікою. Проте це явище має бути контрольованим і регульованим з боку держави, бо бідність стає соціальною проблемою тоді, коли виходить з-під державного контролю, набуваючи застійної і хронічної форми. Коли загрозливою формою є не лише «інтрагенераційна» (тобто індивід стає бідним внаслідок соціальних катаклізмів чи власних невдач упродовж трудового життя), а й «інтергенераційною» (коли бідність успадковується), а держава не надає можливості дітям з малозабезпечених сімей розірвати це замкнене коло.

Для сучасної України бідність стала не тільки хронічним явищем, яке визначає спосіб життя більшої частини населення, але і фактором поляризації суспільства, його поділу на дуже заможних і дуже бідних із зменшенням середнього прошарку суспільства. За результатами досліджень співвідношення доходів багатих українців до найбідніших складає 30:1, в Китаї – 7:1, в Японії – 4,3:1, в країнах ЄС – 5,7:1 [13].

На нашу думку, збільшенню диференціації між багатими і бідними сприяє функціонування значного сектора тіньової економіки, фінансові результати діяльності якого не беруть участі у формуванні доходів державного та місцевих бюджетів, у наповненні фондів соціального страхування. Внаслідок цього держава має обмежені ресурси для підтримки соціально уразливих верств населення. Необхідно зазначити, що до найуразливіших груп населення належать: багатодітні сім'ї, самотні пенсіонери, молоді люди, що зіштовхуються з ризиком безробіття, низькою заробітною платою. Основну частину бідних (73,8%) становлять сім'ї, в яких є діти до 18 років. Особливо у скрутному становищі перебувають багатодітні сім'ї. Загалом четверта частина сімей з дітьми (у складі яких немає пенсіонерів або інших непрацюючих дорослих) проживають за межею бідності. І хоча за десять останніх років ситуація змінилась на краще, соціальне самопочуття і рівень матеріального добробуту значної частини населення і досі викликає занепокоєння державних і громадських інституцій.

За останні роки в Україні смертність почала перевищувати народжуваність. За розрахунками Держкомстату України відтворення населення збережеться за умови народжуваності не менше 16 дітей на 1000 жителів та рівня смертності не більше 11 осіб на 1000 жителів. Фактичні дані говорять про те, що за січень–вересень 2006 року в Україні зафіксовано коефіцієнт народжуваності – 9,7 народжених на 1000 осіб проти 16,4 померлих, тобто для простого відтворення населення в країні потрібно в 1,7 раза, тобто майже удвічі збільшити народжуваність [10].

Бідність в Україні – це актуальна проблема села, де 42% населення є бідними. Середній рівень бідності сільських сімей з дітьми становить 44,7%, що вдвічі перевищує показник бідності серед молодих міських сімей і в 1,6 раза перевищує середній показник по Україні.

Інтенсивність природного скорочення у сільській місцевості в 1,9 раза вища, ніж у міських поселеннях. Рівень смертності у сільській місцевості в 1,4 раза вище, ніж у міських поселеннях. Протягом останніх років кількість померлих перевищувала кількість народжених майже у 90% сіл, а в 11% сіл за цей час не народилося жодної дитини.

Бідність сприяє еміграції активно економічному населенню за межі країни з метою пошуків кращих заробітків. Міграційний відтік населення є безпосередньою реакцією на низький рівень і якість життя. На тимчасові роботи з України за різними експертними оцінками виїхало за кордон від 5 до 7 млн осіб. Як правило, це люди працездатного віку. Особливо це стосується Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей. Відтак поширення бідності в Україні обумовлює негативні демографічні тенденції, низький рівень народжуваності, погіршення здоров'я, скорочення тривалості життя, неможливість отримання якісної освіти тощо.

Бідність тісно пов'язана з нерівністю в доходах, коли результати економічного зростання споживаються меншою частиною населення, а рівень життя більшої частини знижується. За даними Державної податкової служби, за підсумками 2011 року кількість громадян України, які задекларували доходи понад 1 мільйон гривень, збільшилася на 754 особи – до 2291 [4].

Отже, наведені факти свідчать про зростання соціального розшарування в Україні. До категорії бідних потрапили такі вразливі верстви населення, які у розвинутих країнах є основою середнього класу та рушійною силою інноваційного розвитку [12].

До категорії бідних у результаті скорочення робочих місць, низької заробітної плати та заборгованості, низького пенсійного забезпечення, потрапило чимало представників колишнього середнього класу країни. Сюди ж увійшли працівники престижних професій: викладацький персонал вузів, професійні медики, науковці, вчителі [7].

Погодимось із думкою Е. Лібанової, що існує бідність «сильних» та «слабких»: бідність «слабких» – це бідність непрацездатних або частково непрацездатних осіб, осіб з особливими потребами. Така бідність має соціальне забарвлення, вона обумовлена демографічними особливостями окремих категорій населення [5].

Певні прояви бідності «слабких» спостерігаються в будь-яких суспільствах, однак підтримка вразливих верств належить до осно-

вних функцій держави. Вона має здійснюватися на засадах соціальної допомоги та соціальних гарантій, а не соціального страхування. На відміну від бідності «слабких», бідність «сильних» виникає переважно в кризових ситуаціях, коли повно цінні працездатні особи не в стані забезпечити прийнятні для суспільства соціальні стандарти способу життя. З цією метою необхідно будувати механізм подолання бідності «сильних» верств населення, які сформують здорове, гармонійне суспільство, в якому бідність «слабких» буде поступово скорочуватися [11].

Висновки. Бідність як негативний феномен характерна будь-якому суспільному устрою і відображає загальний стан економіки країни та рівень життя населення, ступінь нерівності й забезпечення прав людини, ефективність реалізації державних соціальних програм. Бідність як соціально-економічна проблема є загрозою національній безпеці, вона породжує політичну та економічну нестабільність, невпевненість, сумніви і страх перед майбутнім за власний і національний добробут. Бідність – це невідповідність між потребами і потребами, що виникають, та можливостями їх задоволення. Тому доцільно визначити найнеобхідніші потреби, якими можна буде доповнити піраміду потреб Маслоу як у матеріальному, так і в духовному розвитку, що стане важливим стимулом активізації поведінки індивіда до поліпшення рівня і якості життя.

Подальші наукові розвідки і дослідження будуть спрямовані на формування довгострокової стратегії системи соціально-економічної безпеки та обґрунтування практичних рекомендацій побудови механізму подолання бідності в Україні.

1. Вербицька Г.Л. Проблеми бідності та рівня життя населення України / Г.Л. Вербицька // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2010. – № 682. – С. 252–258.

2. Геец В.М. Институциональные преобразования в общественном развитии / В.М. Геец // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 9–36.

3. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 100.

4. Про Державний бюджет України на 2013 рік: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 5–6. – Ст. 60.

5. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Е.М. Лібанова. – К.: КНЕУ, 2009. – 328 с.

6. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / монографія В.М. Новіков та ін.; НАН України. Ін-т економіки НАНУ. – К., 2003. – 253 с.

7. Шляхом Європейської інтеграції: Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки): офіційне видання. – К., 2004.

8. Колот А.М. Теоретичні і прикладні аспекти підвищення доходів працюючих як передумови збереження та розвитку людського капіталу / А.М. Колот // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 8. – С. 19–7.

9. Мазурок П. Державні заходи щодо регулювання диференціації доходів населення і зниження бідності / П. Мазурок // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 6. – С. 21–25.

10. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – 2-ге вид. доповн., перер. – Черкаси: Брама – Україна, 2006. – 620 с.

11. Соціальна безпека: теорія та українська практика: монографія / І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колот, О.Ф. Новікова, В.М. Новіков, Б.Й. Пасхавер. – К.: КНЕУ, 2006. – 291 с.

12. Холод Н.М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках: монографія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 442 с.

13. Доповідь про розвиток людства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/UNDP-in-action/2012/Russian/UNDP2012-AnnualReport-russian-final.pdf>

Томаневич Л.Н. Бедность как социально-экономическая угроза национальной безопасности государства

Исследуется сущность дефиниции «бедность» в современной науке; определяются особенности, проявления и масштабы бедности в Украине; предлагается создание действенных механизмов государственной политики по сокращению бедности и повышению уровня жизни населения.

Ключевые слова: бедность, богатство, прожиточный минимум, минимальная зарплата, благополучие, уровень жизни, качество жизни.

Tomanevych L.M. Poverty as Social and Economic Threat to State National Security

The nature of the definition of «poverty» in modern science is considered, the peculiarities and manifestations of poverty scope in Ukraine are delineated, and the creation of effective mechanisms of state policy intended to reduce poverty and raise living standards is suggested.

Key words: poverty, wealth, subsistence minimum, minimum earnings, welfare, standard of living, quality of life.

Стаття надійшла 8 квітня 2013 р.